

**LƏNKƏRAN İQTİSADI RAYONUNDA
ƏHALİ MƏSKUNLAŞMASININ OPTİMAL ƏRAZİ TƏŞKİLİ****S.Q.ƏZİZOV***Lənkəran Dövlət Universiteti*

Məqalədə Lənkəran iqtisadi rayonunda yaşayış məntəqələrinin 1970-ci ildən sonrakı 30 illik dinamikasını əks etdirən iri miqyaslı tədqiqat aparılmış, yaşayış məntəqələrinin böyüklüyünü, dinamikasının və rayonlaşdırılmasını əks etdirən xəritənin təhlili verilir. Eyni zamanda məskunlaşma daxil edilən zonaların potensial imkanları səciyyələndirilir. Deyilənlərlə yanaşı məskunlaşma zonalarının ekoloji şəraitindən bəhs edilir.

Müasir dövrdə iqtisadi rayonun yaşayış məntəqələri funksional cəhətdən sovet dövründəki sovxoz təsərrüfatlarından fərqli olaraq tamamilə yenidir. İndi kəndlər və şəhərlər əsasən ictimai əmək bölgələrinin ərazi təşkilində iştirakına görə deyil, eyni zamanda xüsusi mülkiyyətə mənsub əmək bölgələri əsasında formalaşırlar. Müasir kəndlərin əksəriyyəti kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalından əlavə ərazi idarə edilməsində çox məhdud yer tuturlar. Onlara rayon icra nümayəndəliyi yerləşən kəndlər, azda olsa ticarət-infrastruktur xidmətləri, meşə-xidmət sahəsi, arqoservis nəqliyyat-tikinti, sərhəd-gömrük və b. xidmət sahələri olan kənd yaşayış məntəqələri daxildir. Rekreatsiya və müalicə əhəmiyyətli xidmətlə bağlı yaşayış məntəqələrinin yaranması da səciyyəvidir. Onların sayı indi azdır, lakin çox böyük perspektivləri vardır. Deyilənlər Lənkəran iqtisadi rayonu kəndləri üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

İqtisadi rayonda son siyahıyaalma məlumatına görə 647 yaşayış məntəqəsi vardır. Kəndlərin sayı 1970-ci ildən keçən dövr ərzində çox az artmışdır. Lakin kiçik kəndlərin sayı azalmış, böyük kəndlərdə əhalinin sayı artaraq 1999-cu ildə 8 mini keçmişdir (cədvəl 1). Kəndlərin orta böyük Masallıda 1540 nəfər, Lənkəranda 1480 nəfər, Cəlilabadda 1041 nəfərə çatmışdır. Ərazidə əhalisinin sayı 200 və 500 nəfərə qədər olan kəndlər azalmış, 2 və 3 min nəfərdən yuxarı olan kəndlərin sayı artmışdır.

İqtisadi rayonda məskunlaşmanın başlıca xüsusiyyətləri aşağıdakılardır, yəni yaşayış məntəqələrinin demografik xüsusiyyətləri; yaşayış məntəqələrində maddi-texniki, istehsal və xidmət sahələrinin inkişafı; əhali məskunlaşma sisteminin tarazlı inkişafı və ekoloji şəraitin yaxşılaşdırılması və s. ilə əlaqədardır.

Bu problemlərin tədqiqi elmi və praktik cəhətdən həm də ona görə əhəmiyyətlidir ki, Azərbaycan Respublikasının regionlarının sosial-iqtisadi inkişafına dair Respublika Prezidentinin fərmanı ilk növbədə məhsuldar qüvvənin «karkasının» inkişafı ilə əlaqədar olaraq əhali məskunlaşmasının təkmilləşdirilməsini tələb edir.

İqtisadi rayonda məskunlaşma formaları aşağıdakılardan ibarətdir: ev, kənd, qrup yaşayış məntəqələri, areal, aqlomerasiya, zona. Azərbaycanda və eləcə də Lənkəran iqtisadi rayonunda əhali məskunlaşması mürəkkəb ərazi xüsusiyyətlərinə malikdir. Ərazinin mürəkkəbliyi ilk növbədə rayonlaşdırmada üzə çıxarılır.

**Lənkəran iqtisadi rayonunda kənd yaşayış məntəqələrinin
böyüklüyü və dinamikası (1999)***

İnzibati rayonlar	İllər	Yaşayış məntəqələrinin sayı %-lə	O cümlədən																Kəndlərin orta böyüklüyü (nəfərlə)
			Əhalisi 200 nəfərə qədər		201-500		501-1000		1001-2000		2001-3000		3001-5000		5001-8000		8000-dən çox		
			sayı	%	sayı	%	sayı	%	sayı	%	sayı	%	sayı	%	sayı	%	sayı	%	
Lənkəran	1970	78 100	13	16,6	20	25,6	23	29,4	14	18,0	7	9,0	1	1,3	-	-	-	-	691
	1999	83 100	5	6,0	11	13,2	19	22,9	20	24,0	13	15,6	11	13,2	-	-	1	1,2	1480
Astara	1970	90 100	57	63,3	13	14,4	13	14,4	2	2,2	3	3,3	3	3,3			.		407
	1999	92 100	27	29,3	30	32,6	14	15,2	10	10,8	2	2,2	5	5,4	1	1,1			743
Masallı	1970	104 100	15	14,4	34	32,6	27	26,0	22	21,1	3	2,8	2	1,9	1	0,96	-	-	765
	1999	106 100	5	4,7	14	13,2	26	24,5	33	31,1	13	12,2	9	8,5	2	1,92	1	0,96	1540
Cəlilabad	1970	122 100	37	30,3	54	44,2	17	14,0	10	8,1	2	1,6	2	1,6			.		514
	1999	119 100	6	5,0	36	30,2	42	35,2	18	15,1	8	6,7	4	3,3	4	3,3	-	-	1041
Lerik	1970	155 100	96	62,0	44	28,3	13	8,3	1	0,6	-	-	-	-					198
	1999	160 100	66	41,2	53	33,1	32	20,0	3	1,8	1	0,6	-	-					359
Yardımlı	1970	84 100	32	38,1	32	38,1	17	20,2	-	-	-	-	-	-					307
	1999	87 100	21	24,1	30	34,4	22	25,2	14	16,1	-	-	1	1,1					525
İqtisadi rayon üzrə	1970	633 100	250	39,4	197	31,1	110	17,3	49	8,0	15	2,4	8	1,3	1	0,16	-	-	523
	1999	648 100	130	20,1	174	26,8	155	23,8	98	15,1	37	5,7	30	4,6	8	1,2	2	0,3	910

Cədvəl inzibati rayonların statistika idarələrinin məlumatı əsasında tərtib edilmişdir

Rayonlaşdırma eyni zamanda bir sıra məsələlərin həllinə şərait yaradır: ərazilərdə xidmət sahələrindən, xüsusilə istehsal infrastrukturundan səmərəli istifadəyə; torpaqlardan, maliyyə qoyuluşundan səmərəli istifadəyə; sanitariya-epidemioloji xidmətin nizamlanmasına; ərazinin ekoloji tutumunun və təbii fəlakətlərin nizamlanmasına və s.

Göstərilənlər, ərazinin və hər bir məskunlaşma vahidinin coğrafi mövqeyindən, təbii-təsərrüfat xüsusiyyətindən və kəndlərin ərazi formalarından asılıdır. Həmin cəhətləri tərtib edilmiş xəritə-sxem əsasında daha aydın müşahidə etmək olur (xəritə-sxem bax).

Məskunlaşmanın formalaşması müvafiq göstəricilər ilə fərqlənir. Həmin göstəricilər əhalini, yaşayış məntəqələrinin sayını, orta böyüklüyünü, sıxlığını və s. əks etdirir.

Tədqiqat rayonu üç zonaya və zonalardaxili məskunlaşma bölgələrinə ayrılmışdır. Həmin zonalər Lənkəran–Astara, Masallı–Cəlilabad, Lerik–Yardımlıdan ibarətdir.

Zonalər – təbii təsərrüfat, ekoloji sistemlərinə görə fərqlənilir. Ərazi relyefinə, nəqliyyat – ərazi təşkilinə və ekoloji problemlərinin özünəməxsusluğuna görə fərqlənir. Cədvəllərdən görüldüyü kimi, hər zona məskunlaşma rayonuna (inzibati rayona), aqlomerasiyaya, areala, təcrid olunmuş yaşayış məntəqələrinə ayrılmışdır.

Aqlomerasiyalar bəzi yerdə rayon mərkəzi və yaxud ən böyük yaşayış məntəqələri olan qrup yaşayış məntəqələridir. Məskunlaşma arealları rayon və inzibati idarəetmə mərkəzlərindən qismən təcrid olunaraq təbii şəraiti, əhalinin fəaliyyəti üçün qismən məhdud olan bir neçə yaşayış məntəqələri arasına əlaqələri yaradaraq, torpaqlardan, maddi, mədəni ehtiyatlardan birgə istifadələri ilə fərqlənilir.

Aparılan tədqiqatlar göstərir ki, şəhər aqlomerasiyası kimi kənd aqlomerasiyası bir sıra ümumi xüsusiyyətlərə malikdir. Onların mərkəzi şəhər və yaxud böyük kəndlər olmaqla əsas yaşayış məntəqələrinin ətrafında yerləşən kəndlər nəqliyyat-istehsal, xidmət sahələrinin yaratdıqları ərazi sistemləri əsasında formalaşır və inkişaf edirlər. Aqlomerasiyaların coğrafiyasını tədqiq etmək üçün ilk növbədə məskunlaşmanın elmi-metodoloji əsaslarını nəzərdən keçirmək lazım gəlir. Həmin problem uzun dövürdür ki, əhali məskunlaşmasının tədqiqat obyektidir.

Mütəxəssislər şəhər aqlomerasiyasını şəhərlərin məskunlaşmasının, kənd aqlomerasiyasını isə kənd məskunlaşmasının tərkib hissəsi hesab etmişlər. Eyni zamanda hər ikisi iqtisadi və sosial coğrafiyanın tərkib hissəsi qəbul edilir.

Bütün bunları nəzərə alıb, qeyd etmək lazımdır ki, aqlomerasiya tədqiqatına və nizamlanmaya ehtiyacı olan ərazi sistemlərindəndir.

Areal əhali məskunlaşmasının taksonomik vahidlərindən biridir. Kartografiyada isə areal ərazidə-yayılma forması olub, sıxlığı özünəməxsus mərkəzləşən, seçilən ərazidir.

olmayan bir-iki kəndlərin məskunlaşdığı məntəqələrdir.

Ümumiyyətlə Lənkəran iqtisadi rayonu və onun zonalarında əhalinin məskunlaşma sistemində daxil olan ərazi formaları bir-birini tamamlayır. Lakin onlar arasında əlaqələr daima ardıcıl və dinamik olmur. Ümumiyyətlə əhalinin məskunlaşma mühiti çox mürəkkəb olub, bir çox problemlərə malikdir: Dağlıq ərazilərdə torpaq sürüşmələri, eroziyalar son 20-30 ildə çoxaldığından problemlər yaranır.

Cədvəl 2

Lənkəran-Astara zonası üzrə əhali məskunlaşmasının ərazi fərqləri və məskunlaşma şəraiti

Nö	Zona daxili bölgülər	Sahəsi km ²	Ümumi əhali (min nəfərle)	Yaşayış məntəqələrinin sayı	Yaşayış məntəqələrinin orta böyüklüyü	Yaşayış məntəqələrinin sıxlığı (hər 100 km ² -ə)	Əhalinin məskunlaşma şəraiti
1	2	3	4	5	6	7	8
1	Lənkəran – Astara zonası	1428	292,0	175	1668	12,3	qismən optimal
	Lənkəran inzibati rayonu	762	197,3	83	2377	11,0	qismən optimal
1.	Lənkəran aqlomerasiyası	190	121,8	39	3123	20,5	qismən optimal
2.	Liman-Boladi aqlomerasiyası	70	26,2	6	4366	8,6	qismən optimal
3.	Vilvan – Şağlaser aqlom.	104	22,9	13	1761	13	qismən optimal
4.	Günəhər arealı	60	2,2	3	733	5	mürəkkəb
5.	Gəgiran arealı	55	3,1	4	775	8	mürəkkəb
6.	Rvo – Biləsər arealı	190	7,2	13	553	6,8	mürəkkəb
7.	Təcrid olunan yaşayış məntəqələri	-	-	-	-	-	-
	Astara inzibati rayonu	666	92,3	92	1003	13,9	qismən optimal
1.	Astara-Ərçivan aqlom.	106	35,2	18	1955	16,4	qismən optimal
2.	Pensər – Kicabə aqlom.	194	31,6	34	929	17,9	qismən optimal
3.	Hamoşam-Əsnəxəkəran arealı	80	4,4	16	275	20,0	mürəkkəb
4.	Pəlikəş – Sim arealı	120	4,5	14	321	11,6	mürəkkəb
5.	Təcrid olun.yaş.mən.	150	0,2	3	66	2,0	çox mürəkkəb

Lənkəran-Astara zonası 5 aqlomerasiyaya və 5 areala ayrılmaqla üç təcrid olunmuş yaşayış məntəqəsinə malikdir. (cədvəl 2). Lənkəran, Astara aqlomerasiyaları ərazisinə görə nisbətən kiçik olmasına baxmayaraq əlverişli coğrafi mövqeyə malikdir və iqtisadi rayonda aparıcı mövqe tuturlar. Şəhər əhalisində sayına görə nisbətən çoxdur.

Cədvəl 3

**Masallı-Cəlilabad zonası üzrə əhali məskunlaşmasının ərazi fərqləri
və məskunlaşma şəraiti**

№	Zona daxili bölgülər	Sahəsi km ²	Ümumi əhali (min nəfərlə)	Yaşayış məntəqələrinin sayı	Yaşayış məntəqələrinin orta böyüklüyü	Yaşayış məntəqələrinin sıx- lığı (hər 100 km ² -a)	Əhalinin məskunlaşma şəraiti
1	2	3	4	5	6	7	8
II	Masallı-Cəlilabad zonası	2233	372,2	226	1646	10,1	qismən optimal
	Masallı inzibati rayonu	892	187,8	106	1771	11,9	qismən optimal
1.	Masallı aqlomerasiyası	230	59,5	28	2125	12,2	qismən optimal
2.	Xıl-Böyük Kolatan aqlomerasiyası	132	24,4	18	1355	13,8	qismən optimal
3.	Boradigah – Mahmudavar aqlomera- siyası	64	24,2	14	1728	23,2	qismən optimal
4.	Xırmandalı – Qızılağac aqlomerasiyası	228	32,6	22	1481	9,6	qismən optimal
	Təcrid olunmuş yaşayış məntəqə- ləri	100	0,3	3	100	3,0	mürəkkəb
	Cəlilabad inzibati rayonu	1441	184,6	119	1550	8,3	qismən optimal
1.	Cəlilabad aqlomerasiyası	286	63,9	49	1304	17,5	qismən optimal
2.	Göytəpə aqlomerasiyası	134	32,2	10	3220	7,7	qismən optimal
3.	Alar-Gülməmmədli aqlomerasiyası	361	36,8	16	2300	4,4	qismən optimal
4.	Təklə-Govuzbulaq aqlomerasiyası	281	13,6	14	971	5,0	qismən optimal
5.	Qarakazımlı arealı	62	3,5	5	700	8,3	qismən optimal
6.	Ləkin arealı	87	6,1	6	610	7,5	mürəkkəb

Masallı-Cəlilabad zonası 8 aqlomerasiyaya, 2 areala, təcrid olunmuş yaşayış məntəqələrinə ayrılmışdır. Zona ərazi cəhətdən nisbətən böyükdür. Əhalisi qismən çoxdur, yaşayış məntəqələrinin böyüklüyü Lənkəran-Astara zonasından bir qədər az, Lerik-Yardımlı zonasından üç dəfə böyükdür. Yaşayış məntəqələrinin mühiti, hər iki zona ilə müqaisədə yaxşıdır, yəni bir qrup yaşayış məntəqəsi müstəsna edilməklə qalanları qismən optimaldır.

Cədvəl 4

**Lerik-Yardımlı zonası üzrə əhali məskunlaşmasının ərazi fərqləri
və məskunlaşma şəraiti**

№	Zona daxili bölgülər	Sahəsi km ²	Ümumi əhali (min nəfərlə)	Yaşayış məntəqələrinin sayı	Yaşayış məntəqələrinin orta böyüklüyü	Yaşayış məntəqələrinin sıxlığı (hər 100 km ² -a)	Əhalinin məskunlaşma şəraiti
1	2	3	4	5	6	7	8
III	Lerik-Yardımlı zonası	1751	126,4	248	510	14,2	çox mürəkkəb
	Lerik inzibati rayonu	1084	71,0	159	446	15,7	çox mürəkkəb
1.	Lerik-Pirasora arealı	168	16,6	17	976	10,0	çox mürəkkəb
2.	Osyodərə-Züvüc arealı	83	4,5	12	375	15,0	çox mürəkkəb
3.	Şingəduvan-Nücü arealı	126	8,5	21	404	16,1	çox mürəkkəb
4.	Livədirqə-Vizəzəmin arealı	170	13,4	31	432	18,2	çox mürəkkəb
5.	Tixəband-Bürsülüm arealı	128	7,4	28	264	21,5	çox mürəkkəb
6.	Monidigah-Veri arealı	93	7,9	17	464	18,8	çox mürəkkəb
7.	Tülü-Coni arealı	87	1,7	8	212	9,0	çox mürəkkəb
8.	Qosmalıyan-Göydərə arealı	191	3,4	26	130	13,6	çox mürəkkəb

	Yardımlı inzibati rayonu	667	55,4	89	622	13,4	çox mürəkkəb
1.	Yardımlı arealı	90	17,2	21	819	23,3	çox mürəkkəb
2.	Astanlı-Bərcan arealı	55	4,7	11	427	22,0	çox mürəkkəb
3.	Telavar-Honuba arealı	70	4,1	8	512	11,4	çox mürəkkəb
4.	Arus-Ərisilə arealı	51	3,7	9	411	18,0	çox mürəkkəb
5.	Vərgədür – Yolağac arealı	96	10,9	19	573	19,0	çox mürəkkəb
6.	Şəfəqli-Şilavəngə arealı	81	4,1	11	373	13,7	çox mürəkkəb
	Təcrid olunmuş yaşayış məntəqələri	400	0,2	4	50	1,0	çox mürəkkəb
	İqtisadi rayon üzrə	6100	790,7	647	1222	10,6	Əsasən çox mürəkkəb

Lerik-Yardımlı zonasında ərazinin təbii-ekoloji, nəqliyyat xüsusiyyətlərindən asılı olaraq məskunlaşmanın tipik aqlomerasiya forması yoxdur. Ərazidə 14 areal, 4 təcrid olunmuş yaşayış məntəqəsi vardır (cədvələ bax 4).

Zonada nisbətən əhali az, yaşayış məntəqələri kiçik, ərazisi ekoloji cəhətdən müxtəlifdir.

İqtisadi rayonda hər 10–15 ildən bir ərazidə quraqlıq təkrar olur, belə vəziyyət həmin zonada daha çox hiss olunur. Kənd təsərrüfatında gəlir gətirən sahələr azdır. 1980-ci illərdən sonrakı yaxşı məhsul verən üzümlüklər ləğv edildiyindən göstərilən yarımzonada əhalinin həyat səviyyəsi bəzi yerdə xeyli aşağı düşmüşdür. Ona görə də Lerik və Yardımlıdan əhalinin xeyli hissəsi Lənkəran və Masallı şəhərlərinə miqrasiya olunur. Deyilənlər yaşayış məntəqələrinin 1970–1999-cu illərdəki dinamikasında da özünü göstərmişdir. Belə ki, Lerik-Yardımlı zonasında digər iki zona ilə müqayisədə 30 il ərzində əhalinin sayı artan kəndlərin sayı xeyli azdır.

Lerik-Yardımlı zonası yalnız ərazisinin böyüklüyünə görə əvvəlki iki zonadan üstündür. Məskunlaşmanın qalan göstəricilərinə görə aşağıdır. Həmin zona daha bir neçə özünəməxsusluğu ilə fərqlənir: Əhalinin başqa zonalara gedənlərin nisbətən üstünlüyü ilə fərqlənir. Yaşayış məntəqələri kiçikdir, təbii-coğrafi mühiti mürəkkəbdir və s.

Ümumiyyətlə, Lənkəran iqtisadi rayonunda əhalinin təbii hərəkəti ilə yaşayış məntəqələrinin dinamikasını müqayisə etdikdə belə nəticəyə gəlmək olur ki, dağlıq ərazilərdə əhalinin çox doğulmasına baxmayaraq, 20–30 il ərzində bir çox kəndin əhalisi artmamışdır. Hətta əhalisinin sayı azalan kəndlər də vardır. Deməli, cavanlar dağlıq ərazilərdən uzaqlaşır, nəticədə əhalinin qocalma prosesi gedir. Yuxarıda göstərilənlərlə əlaqədar qeyd etmək lazımdır ki, iqtisadi rayonun əhalisinin və onun zonalarının artımını və yayılmasını kompleks nizamlamaq lazım gəlir.

ƏDƏBİYYAT

1. Budaqov B.Ə., Eminov Z.N., Mərdanov İ.E. Azərbaycanca yaşayış məntəqələrinin yüksəklik qurşaqlar üzrə yerləşməsi qanunauyğunluqları. AMEA Yer elmləri. Xəbərlər, 2006. № 3, səh. 89.
2. Mehraliyev E.Q., Əyyubov N.H., Sadıqov M.O. Azərbaycan SSR-də əhali məskunlaşması məsələləri. Bakı, Elm, 1988.
3. Eminov Z.N. Azərbaycanda torpaq islahatları və kənd məskunlaşmasının sosial-iqtisadi problemləri. Bakı Dövlət Universitetinin Xəbərləri, Təbiət elmləri seriyası, № 4, 2002.
4. Göyçaylı Ş.Y. Əhali coğrafiyası. Bakı, 1979.
5. Əfəndiyev V.Ə., Nağıyev S.Q. Əhali coğrafiyası. Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2006.

6. Ковалев С.А. Вопросы терминологии в географическом изучении сельского расселения. Вопросы географии. №4, 1998.

**ОПТИМАЛЬНАЯ ТЕРРИТОРИАЛЬНАЯ ОРГАНИЗАЦИЯ РАССЕЛЕНИЯ
НАСЕЛЕНИЯ В ЛЕНКОРАНСКОМ ЭКОНОМИЧЕСКОМ РАЙОНЕ**

С.Г.АЗИЗОВ

РЕЗЮМЕ

В статье дается подробный анализ состояния расселения населения отражающая тридцатилетнюю (1970-1999 гг.) динамику населенных пунктов в Ленкоранском экономическом районе. Наряду с этим проведена районирование населения. Дается анализ потенциальных природных, социально-экономических ресурсов. Одновременно описывается экологическое условие зон расселения.

**OPTIMAL TERRITORIAL ORGANIZATION OF POPULATION INHABITANCE IN
THE LANKARAN ECONOMICAL REGION**

S.G.AZIZOV

SUMMARY

A large-scale map-chart reflecting a 30 year (1970-1999s) dynamics of settlements in the Lankaran economical region has been compiled in the article. Potential chances of zones including in the populated region are characterized at the same time. Ecological situation of regions of inhatace is dealt, too.